

ПИЛИПЧЕНКО

Олег Олександрович

УДК 330.101 (477)

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, МЕТОДИ ВИМІРЮВАННЯ ТА ФАКТОРИ НЕГАТИВНОЇ ДІЇ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ

SHADOW ECONOMY IN UKRAINE: CAUSES, MEASUREMENT METHODS AND FACTORS NEGATIVE EFFECT ON ECONOMIC SECURITY

аспірант Національного інституту стратегічних досліджень

Досліджено особливості тіньової економіки в Україні, причини її появи та подальшого розвитку, розглянуто чинні методологічно-аналітичні підходи до оцінки рівня тіньової економічної діяльності, визначено фактори її негативної дії на економічну безпеку.

Исследованы особенности теневой экономики в Украине, причины ее появления и последующего развития, рассмотрены методично-аналитические подходы к оценке уровня теневой экономической деятельности, определены факторы ее негативного воздействия на экономическую безопасность.

The features of the shadow economy in Ukraine, the reasons for its emergence and subsequent development, addressed methodically and analytical approaches to assessing the level of shadow economic activity, the factors of its negative impact on economic security.

Ключові слова: тіньова економіка, причини мінізації економіки, методи оцінки рівня тіньового сектору

Ключевые слова: теневая экономика, причины тенизации экономики, методы оценки уровня теневого сектора

Keywords: shadow economy, shadow economy causes, methods of assessing the level of shadow economy

ВСТУП

В Україні виникла ситуація за якої вже неможливо заперечувати необхідність комплексної розробки на державному рівні методології, спрямованої на стримування поширення тіньової економіки (не кажучи вже про ліквідацію причин і факторів її появи та розвитку). При цьому слід розуміти, що в тіньовій економіці «мешкають» не лише кримінальні суб'єкти, а й звичайні українці, які не бачать і не отримують від держави можливості заробляти для себе та своєї сім'ї на життя, дотримуючись усіх правил, встановлених державою.

Особливістю тіньової економіки України є те, що вона абсорбувала величезну кількість фінансових ресурсів. На початок 2015 року в обігу на території України знаходилося 92 млрд. готівкової валюти – це без урахування готівкової гривні. Але дана готівка працює не на економіку України, а обслуговує тіньовий сектор економіки. Це відбувається в умовах триваючої кризи капіталовкладень, коли інвестиційна діяльність в нашій країні неухильно наближається до точки повного загасання. У зв'язку з цим постає питання щодо необхідності залучення фінансових ресурсів, які знаходяться на руках у населення, на потреби економічного зростання України. При цьому підкреслимо, що незнання причин виникнення тіньової економіки в Україні, методів її вимірювання, особливостей впливу тіньового сектора на економічну безпеку країни не дозволять сформулювати правильну методологію, на якій має базуватися стратегія, спрямована на боротьбу з тіньовою економікою та виведенням тіньового капіталу «на світ».

Питання, які стосуються причин існування тіньової економіки, методів її вимірювання та руйнівного впливу на економічну безпеку країни, постійно є об'єктом уваги вітчизняних та зарубіжних науковців.

Виявленням впливу тіньової економіки, як дестабілізуючого фактору, на господарську систему та економічну безпеку держави, займались: А. Абалкін, М. Алхлаєв, І. Білько, З. Варналій, М. Вербеньський, Б. Свенсон, Г. Гросман, Б. Губський, М. Дудін, Я. Жаліло, А. Іларіонов, Д. Кауфман, С. Ковалев, Т. Корягіна, В. Медведєв, В. Мунтіян, О. Подмазко, В. Сенчагов, О. Турчинов, В. Шлемко, Ю. Латов та ін. Але на сьогодні, незважаючи на чисельні наукові праці, присвячені тіньовій економіці, останні події на Україні та викликаний ними сплеск росту тіньового сектору економіки зумовлює потребу в подальших поглиблених дослідженнях у даному напрямку.

МЕТОЮ СТАТТІ є визначення факторів негативної дії тіньової економіки на економічну безпеку України, методів її вимірювання та встановлення чинників, що впливають на розвиток тіньової економіки в Україні

РЕЗУЛЬТАТИ

Для розробки ефективної методологічної бази з оцінки тіньової економіки необхідно виділити негативні сторони впливу тіньового сектора на економічну безпеку нашої держави. У зв'язку з чим, слід підкреслити, що в Україні тіньова економіка є невід'ємною частиною функціонування всієї

економічної системи, тому визначення її негативних сторін неможливе без встановлення причин існування даного явища.

Основні причини, які викликають розвиток тіньової економіки в нашій країні, є дуже різноманітними. На нашу думку, їх можна об'єднати в декілька груп за сферами прояву:

- економічні (високий податковий тягар, висока частка в економіці державного сектора, надмірна регламентація економічної діяльності, неефективна система управління економікою, економічна нестабільність та ін.);

- політичні («флюгерна» влада, політична нестабільність та ін.);

- соціальні (розшарування суспільства, зменшення доходів населення, падіння рівня і якості освіти, погіршення соціального фону та ін.);

- правові (недосконалість і постійні зміни правової бази, диференціація населення при дотриманні норм законів та ін.).

Розглянемо дані групи більш детально.

Економічні причини, на нашу думку, є основними факторами, що впливають на появу тіньової економіки в суспільстві, оскільки економіка, по суті, є основою суспільних відносин. Серед економічних причин хотілося б виділити **високий рівень податкового тягара**. Категорія «податковий тягар» у більшості випадків застосовується до рівня конкретного платника податків і відображає частку його сукупного доходу, яка вилучається до бюджету.

Згідно з даними аудиторської компанії PwC (PricewaterhouseCoopers) за 2015 рік, Україна займає 23 місце в рейтингу присвяченому системам оподаткування (загальний податковий тягар складає 52,9 %). При цьому відомо, що коли частка сукупного доходу платника податку, яка вилучається до бюджету, є вищою за 50 %, то це позбавляє такого платника податків стимулу продовжувати економічну діяльність. У зв'язку з цим варто констатувати факт неефективності податкових реформ, спрямованих на вдосконалення податкової системи України. Як показала практика, навіть при зменшенні кількості податків, загальний податковий тягар тільки зростає. Фактичний провал податкової реформи зірвав можливість виходу економіки з тіні.

Податкова система України знаходиться у «петлі», сутність якої зводиться до наступного: скорочення платежів до бюджету провокує зростання податкового тягара, що викликає, у свою чергу, зростання злочинів у сфері оподаткування. Це знову скорочує надходження платежів до бюджету та збільшує податковий тягар на законослухняних платників податків, кількість яких зменшується. У результаті ми отримуємо те, що вже маємо на практиці: зниження доходів бюджету поєднується з ростом податкового тягара.

Державний сектор становить значну частку економіки України. Значні масштаби даного сектора, які ґрунтуються на відносинах, пов'язаних із розподілом бюджетних ресурсів у формі прямих і непрямих дотацій, субсидій, пільгових кредитів серед державних підприємств, – усе це також є підставою для формування неформальних і часто кримінальних

відносин, пов'язаних із розподілом ресурсів. На основі безоплатного або пільгового розподілу бюджетних ресурсів формуються контрольовані підприємницькі структури, які створюються з метою незаконного привласнення цих ресурсів, а також для отримання інфляційного доходу, легалізації, інвестування, переказу за кордон [3, с.95]. Слід підкреслити той факт, що висока частка перерозподілу ресурсів через державний сектор не буде мати негативного впливу на економіку України лише при дотриманні двох умов. По-перше, в суспільстві має панувати високий рівень довіри до державних установ; по-друге, в країні повинні бути сформовані й функціонувати якісні інститути, що відповідають за перерозподіл бюджетних ресурсів.

Надмірна регламентація економічної діяльності. Дана причина зростання тіньової економіки знаходить своє вираження у двох формах.

По-перше, у збереженні значного розміру державного сектора без колишніх економічних і правових обмежень. Де-факто залишилася державною істотною частиною енергетики, паливно-енергетичного комплексу (ПЕК). Природно, держсектору потрібні прямі або непрямі дотації з бюджету. У свою чергу, на основі розподілу бюджетних дотацій зростає особливий сектор тіньової економіки, коли високопоставлені чиновники (керівники міністерств, відомств і т.п.) через систему «дружніх» їм фірм розкрадають або «прокручують» державні гроші. Далі ці гроші «відмиваються», вкладаються в економіку або переводяться за кордон і т.д.

По-друге, в надмірному і практично безконтрольному втручанні держави в підприємницьку діяльність. Це проявилось у створенні державних, напівдержавних або недержавних «уповноважених» компаній, через які приватні фірми зобов'язані виконувати будь-які нагальні функції (скажімо, створення муніципального банку, за допомогою якого всі організації регіону зобов'язані здійснювати розрахунки з бюджетом, енергетиками, залізницею та ін.). Функціонування компаній подібного типу – джерело тіньової активності, оскільки підприємці, прагнучи отримати дозвіл на свою діяльність або бажаючи обійтися без «уповноважених», змушені їм платити [8].

Неефективна система управління економікою. Як зазначив голова Комітету економістів України А. Новак, «в українській економіці немає проблем, є проблеми в управлінні» [1]. Ми повністю згодні з висловлюванням А. Новака та хочемо підкреслити, що система управління економікою України довела свою неефективність і архаїчність. Після розвалу СРСР економіка України зазнала ряд істотних перетворень, які були проведені без належного економічного обґрунтування і зі злочинною халатністю. В ході економічного реформування було розпочато масову приватизацію, повне відкриття економіки зовнішнім країнам, стрімка лібералізація цін і т.п. Виробництво зазнало жорсткого податкового тиску, що в сумі з іншими факторами призвело до дестимуляції механізму легальної економічної діяльності та переходу її в тінь.

Представники влади від імені держави займалися розпродажем природних ресурсів, будівництвом фінансових пірамід, захопленням приватизаційних об'єктів, провокуванням фінансових криз і т.п. В даний період у представників влади склалася психологія «тимчасових правителів», а всі негативні наслідки від їх дій почали перекладатися на «попередників».

Основний показник неспроможності державного управління економіки полягає в тому, що, на відміну від економік розвинених країн, які можуть існувати без державного втручання, в Україні більшість галузей економіки без державної підтримки (дотацій, субвенцій і т.п.) припинить своє існування.

Економічна нестабільність. Як відомо, економіка будь-якої країни є структурою, яка постійно розвивається. Даний розвиток не є стабільним і має циклічний характер. Економіка може пережити спад, депресію, поживлення, підйом, що виражається в інфляції, коливаннях обмінного курсу, збільшенні чи зменшенні кількості робочих місць і т.п. Якщо держава не може оперативного реагувати на економічну ситуацію в країні, передбачати спади і депресію економіки, то в цьому випадку тіньова економіка отримує додатковий поштовх у своєму розвитку.

Політичні причини, які впливають на зростання тіньової економіки в країні, є невіддільними від економічних причин, оскільки у більшості випадків вони мають причинно-наслідковий зв'язок (одна причина породжує іншу).

«Флюгерна» влада. Влада, яка не має чіткого розуміння розвитку країни, постійними «змінami курсу» викликає лише зростаюче невдоволення з боку населення. Чинovníки і представники державного апарату, розуміючи, що вони в будь-який момент можуть залишитися без своїх «крісел» починають гнатися за миттєвим прибутком і найчастіше прибутком не для держави і народу, а для своєї кишені (корупційна складова).

Політична нестабільність. Даний фактор полягає у відсутності концептуальних стратегій у сфері розвитку національних інтересів, зовнішньої політики, будь-яких довгострокових стратегій і програм. Відсутність «плану дії» призводять до невизначеності у сфері забезпечення економічної й політичної безпеки України. На нашу думку, даний фактор зумовлений психологією тих, хто стоїть біля «керма» держави. А з огляду на те, що більшість з них мають психологію «тимчасового правителя», то ніхто не зацікавлений працювати «на майбутнє», на довгостроковий розвиток країни, оскільки все, що буде зроблено на майбутнє, буде вважатися, на думку «тимчасового правителя», не його заслугою, а заслугою майбутнього керівника. У результаті ніхто не хоче працювати на розвиток і перспективу, тому що знає, що прийде той час, коли його в будь-якому випадку зарахують до «попередників».

Окрім економічних і політичних причин, які сприяють розвитку тіньового сектора економіки, також існують і соціальні причини. В період незалежності суспільство України розшарувалося. Характерним проявом розшарування є значна різниця

між рівнями доходів населення. Як показують дані статистичних досліджень, у тіньовій економіці в якості робочої сили (тобто безпосередніх виконавців злочинних економічних дій) використовуються представники незаможних верств населення. При цьому слід зазначити, що за останні роки відбулося стрибкоподібне зубожіння населення України. Як зазначає Державна служба статистики, у 2015 році в порівнянні з 2014 роком реальні доходи українців скоротилися на 22,2 % [9].

Падіння рівня і якості освіти. Рівень освіти населення, як зазначає С.О. Потокін, – це особливе «поживне» середовище для тіньової економіки. З одного боку, саме населення з низьким рівнем освіти формує основну масу зайнятих у тіньовій економіці. З іншого (і це особливо типово для країн з перехідною економікою) – основним «двигуном» розвитку тіньової економіки у різних секторах економіки є те, що населення має високий освітній рівень. Якщо висококваліфіковані фахівці виявляються незатребуваними на офіційному ринку праці, велика їх частина спрямовує свій освітній потенціал в тіньовий сектор, де попит на них завжди перевищував пропозицію [6, с.60].

Погіршення соціального фону. Даний фактор останніми роками проявився в Україні дуже чітко. На тлі політичної та економічної нестабільності, триваючої антитерористичної операції на Сході, в Україні почало зростати безробіття, постійно відбувається приплив біженців, які збільшують попит на робочі місця (кількість робочих місць при цьому зменшилася). Як показує практика, люди не мають можливості законним шляхом заробити грошей, щоб гідно утримувати себе та свою сім'ю, а отже, погоджуються на всі умови нелегальної, тіньової зайнятості. Їх можна зрозуміти – «зарплата в конверті» краще, ніж відсутність будь-якої заробітної плати. А де є попит, там є і пропозиція. Для роботодавця такі працівники вигідні, оскільки за них не потрібно сплачувати податки, подавати звітність, нести відповідальність і виплачувати компенсації у випадку виникнення непередбачуваних ситуацій (травми на виробництві і т.п.).

До четвертої групи факторів, які є причиною виникнення і зростання тіньової економіки в Україні, ми відносимо постійні зміни в нормативно-правовій базі, неоднозначне тлумачення законів, недосконалість законодавчого поля. Українське законодавство перманентно відстає від реалій економічного життя, що дозволяє представникам тіньової економіки використовувати протиріччя між мінливими умовами ринкового господарства та існуючою нормативно-правовою базою в своїх інтересах.

До правових причин також можна віднести диференціацію населення при дотриманні норм законів. В Україні склалася ситуація, за якої на представників верхівки влади, олігархів і «своїх» норми законів не поширюються. До того ж, важливу роль тут відіграє втрата судом незалежності та неупередженості при винесенні вироку. Останнім часом, судові тяжби виграє не той, хто правий, а той,

хто на свою підтримку збере під стінами суду більшу кількість людей.

Проаналізовані нами вище причини, а також чинники девіації тіньової економіки, що входять до їх складу, є напрямками, впливаючи на які, можна зменшити рівень тіньової економіки в Україні. Але боротьба з тіньовою економікою буде ефективною лише в разі встановлення її дійсного рівня. Пошуки універсального та ефективного методу оцінки тіньової економіки та впливу її на економічну безпеку України особливо важливі для нашої держави, яка стоїть перед об'єктивною необхідністю вирішення важливого завдання: побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки. Позитивне вирішення цього завдання можливе тільки при значному скороченні величини тіньового сектора в системі національного господарства.

Необхідно констатувати факт, що на сьогоднішній день в науці відсутній єдиний методологічний підхід, який може бути застосований до визначення обсягів тіньової економіки на мікро- і макрорівні. На нашу ж думку, вірною є думка тих вчених, які всі методи вимірювання тіньової економіки поділяють на дві основні групи:

- 1) Перша група включає методи, за допомогою яких тіньова економіка вимірюється на макрорівні;
- 2) Друга група включає методи, за допомогою яких тіньова економіка вимірюється на мікрорівні.

Спираючись на цей основоположний поділ, ми виділили підгрупи та види методів вимірювання тіньової економіки, які для наочності виклали у таблиці 1.

Таблиця 1

Методи вимірювання тіньової економіки

[авторська розробка]

Мікрорівневі методи	Економіко-правові методи	Метод економічного аналізу
		Метод документального аналізу
		Метод бухгалтерського аналізу
	Контрольні методи	Метод економічного контролю
		Метод фінансового контролю
		Метод соціального контролю
Макрорівневі методи	Обліково-статистичні методи	Метод використання специфічних індикаторів
		Структурний метод
		Метод оцінки детермінантів
		Експертний метод
		Змішаний метод

Під мікрорівневими методами ми розуміємо методи, які ґрунтуються на зборі інформації шляхом спеціальних обстежень, опитувань та їх аналізу відповідно до вимог законодавства. Вони дозволяють вивчити структуру тіньової економіки, оперуючи базовими статистичними даними. Мікрорівневі методи використовуються, в основному, для виявлення розбіжностей між доходами і витратами окремих груп платників податків, а також для характеристики окремих аспектів тіньової діяльності.

Основним недоліком мікрорівневих методів, як вказує С. Новик, є те, що використання цих методів зазвичай призводить до заниження оцінок розмірів тіньової економіки у зв'язку із навмисним приховуванням інформації респондентами та з інших причин [5, с.27]. Незважаючи на це, ми підтримуємо тих учених, які вважають, що даний вид методів забезпечує найбільш повну фіксацію тіньових економічних явищ для узагальнюючої характеристики процесу на основі виявлення і вивчення статистичних закономірностей [7].

У свою чергу, макрорівневі методи можна поділити на економіко-правові та контрольні. Економіко-правові методи ефективно застосовуються в юридичній практиці (у оперативно-розшуковій діяльності, кримінальному й цивільному процесі та ін.). Під контрольними методами маються на увазі

податкові, валютні, банківські перевірки порушень антимонопольного законодавства, санітарних норм і т.п., які здійснюються спеціально створеними державою контролюючими органами.

Макрорівневі методи охоплюють методи, засновані на аналізі макроекономічних індикаторів. Ці методи передбачають отримання інформації від зведених макроекономічних показників. Макрорівневі методи спрямовані на забезпечення найбільш повної фіксації тіньових економічних явищ, виявлення та вивчення масових статистичних закономірностей.

Наукові дослідження [2; 4] показали, що макрорівневі методи найбільш повно відображають сутність та розміри тіньової економічної діяльності, тому вони є і найбільш інформативними. Ці методи розкривають всі «білі місця» офіційної статистики, яка не фіксує приховане виробництво та інші невраховані види економічної діяльності, які не включаються до валового внутрішнього продукту. На наш погляд, до макрорівневих належать лише обліково-статистичні методи.

Класифікувавши методи вимірювання тіньової економіки та встановивши чинники, що впливають на її розвиток, ми можемо з упевненістю стверджувати, що, впливаючи на економічну та політичну стабільність, тіньова економіка є загрозою, тобто

тим дестабілізуючим чинником, який руйнує економічну безпеку України. Серед основних проявів даної загрози можна виділити наступні:

1. У зв'язку зі зростанням тіньового сектора економіки зменшується приплив коштів до бюджету України у вигляді податків та скорочується потенційна база оподаткування.

2. Економічна безпека України підраивається дією тіньової влади, яка створила «державу в державі» та активно діє в різних галузях економіки, проникаючи у легальні сфери та суспільне життя.

3. Основним наповнювачем державного бюджету України є податки. Податки, недоотримані з тіньового бізнесу, внаслідок ухилення від їх сплати, не дають державі можливості вкладати кошти у довгострокові проекти, оновлювати науково-технічну базу, розвивати державні підприємства і т.д.

4. Окрім впливу на рівень сплати податків (що спричиняє зростання державних позик та бюджетного дефіциту), тіньова економіка також негативно впливає на точність офіційних даних економічної статистики.

5. Тіньова економіка залучає до зони свого впливу все більшу кількість господарюючих суб'єктів. Підприємці можуть вижити в конкурентній боротьбі лише при тіньовому заступництві адміністративних структур.

6. Тіньова економіка впливає на економічний розвиток областей та регіонів України. Незважаючи на дотаційну підтримку з державного бюджету, багато областей та регіонів України перестають повноцінно розвиватися. Виникає економічний дисбаланс, нагнітається соціальна напруга, яка призводить до непередбачуваних наслідків.

Список використаних джерел

1. В украинской экономике нет проблем, есть проблемы в управлении – эксперт [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу: <http://economics.unian.net/other/1059478-v-ukrainskoy-ekonomike-net-problem-est-problemyi-v-upravlenii-ekspert.html>

2. Василенко Ю.В. Дещо про тіньову економіку України / Ю.В. Василенко. – К., 2008. – 180 с.

3. Копылова Ю.Г. Факторы эволюции форм теневой экономики / Ю.Г. Копылова // Эволюционная и институциональная экономика: теория, методология, практика исследований. – П.: Изд-во ПетрГУ, 2012. – С. 94–101.

4. Мазур І. Детінізація економіки України: теорія та практика / І. Мазур. – К., 2006. – 239 с.

5. Новик С. Методы оценки теневой экономики // Банковский вестник, 2004. – № 10. – С. 25–32.

6. Потокина С. А. Институциональные формы и методы нейтрализации «теневой» экономики в России: Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Светлана Алексеевна Потокина. – Тамбов, 2003. – 166 с.

7. Тіньова економіка : сутність, особливості та шляхи легалізації: Монографія. За ред. З.С. Варналія. – К.: НІСД, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/ty_n_ekon/index.htm

8. Эминов Р. Развитие незаконной предпринимательской деятельности в современной экономике: монография / Р.Т. Эминов. – М.: Дашков и Ко, 2010. – 22 с.

9. www.ukrstat.gov.ua – офіційний сайт Державної служби статистики України